

Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi

Mostafa Minawi

Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, 226 Sayfa, ISBN: 9786052116579

Burak GEDİK*

Osmanlı İmparatorluğu'nun kıtalara yayılan idaresi ve etkisinin niteliği hakkında bugün hazır bulunan Türk literatürünün doyurucu olmadığı hatta tatmin dahi etmediği uluslararası yayınların incelenmesiyle ortaya çıkıyor. Türk tarihçiliğinin içine kapanık yapısı -son yıllardaki çalışmalar istisna- ve tarihi Türkiye merkezli okuma geleneği, geçmişi aynı kısırlıkta yaratmayla sonuçlanan bir döngü içerisine sokuyor. Bir cihan imparatorluğu olarak Osmanlı'yı nasıl okumalıyız retoriğinin duygusal merkezli cevaplarında anakronizme takılarak kalıpları kıramamak ve birkaç milli söylemden öteye gitmeme hali var. Konu edindiğimiz kitabın başlığı, Batı literatüründe kullanılan *Scramble for Africa*, Türkçesi *Afrika Talanı* bu sebeple çok kışkırtıcı bir başlık olarak gözüküyor. 19. Yüzyıl sonunda büyük devletlerin Afrika'da toprak yayılmacılığı çatışmasında bu adı alan ve Batı'da bir kavram haline gelen deyim içinde gezinmeden önce Türkiye'de emperyalizm ve sömürge kavramlarının kışkırtıcılığı hakkında yorum yapabilirsek ne söyleyebiliriz? Türkler gibi büyük devlet olmuş ve ardından yakın tarihte emperyal devletlerin boyunduruğu altına girmemek için savaşarak yeni devletini kurmuş milletin zihinlerinde elbette emperyal ve sömürge tanımlamaları bir korku filmi mesabesinde olacaktır. Minawi, emperyalizmi nasıl tanımlıyor ve Osmanlı'ya *Afrika Talanı* içerisinde nasıl yer veriyor? Bu araştırmaya başladıktan sonra imparatorluğun güney sınırlarına dair bilgilerini sorgulamak zorunda kalan yazarı emperyal dünyanın içerisinde Osmanlılara yer verdiren nedenneydi?

* gdrbrk@gmail.com

Bunu, İmparatorluğun yönetim merkezi Yıldız Sarayı'nın Avrupa ülkeleriyle yürüttüğü müzakere, tartışma ve rekabetlere, bir yanda da Senusi tarikatının önderleriyle kurduğu ortaklığa odaklanarak çok katmanlı bir yayılmacı *Osmanlı stratejisi* olarak açıklıyor. Osmanlı'nın yeni emperyalizm denen stratejisini Libya Çölü'nün güney sınırlarının ötesinde *hak sahibi* olduğu sömürge toprakları konusunda yaygara koparan bir devlet olarak kendini yaratması olarak açıklayan Minawi (s. 25), 19. Yüzyıl'ın son yirmi yılında dünyada yönetenler ile yönetilenler arasında kemikleşen ayırmda İmparatorluğu'nun yeni emperyalizm sistemine katılmak ya da Avrupa sömürgeciliğinin *haklı hedefi* haline gelme tehlikesinde olduğunu söyleyerek İmparatorluğa hayatta kalmak için iki seçenek verir.(s.28)

Hali hazırda Cornell Üniversitesi'nde akademik kariyerini devam ettiren Mostafa Minawi'yi bu çalışmaya iten akademik merak bir Osmanlı subayının hayatıyla başlıyor: Sadık Müeyyed el-Azmzade. Suriye'deki güçleri 1960'lara kadar devam eden el-Azmların bir mensubu olarak, II. Abdülhamid yönetimi altında devletin gücünü sınırlarda yerleştirmek için çalışan Sadık Azmzade, *Osmanlılık idealleriyle tanımlı imparatorluğun bekası için çalışan bir kuşağın ürünüydü*. Bu subayın biyografisini yazmak için yola çıkan Minawi, Osmanlı Arşivi'ndeki *resmi belgelerde aile adı olmadığından ve pek çok memurun Sadık adı taşıdığından imkansızlığı* nedeniyle vazgeçerek onun görevli olarak Afrika'ya yaptığı yolculukları takip ettikçe fark ettiği *Osmanlı emperyal yayılmacılığının* izlerini sürüyor. Osmanlı ve emperyal kelimelerinin yan yana durması Türk okuyucuyu rahatsız edecektir ancak geçmişin belgelerde bıraktığı izleri süren Minawi Osmanlıların kendini nasıl tanımladığını ortaya koyuyor. Elbette, Osmanlı için Sanayi Devrimi'nin getirdiği ve kapital sistem içerisindeki sömürge düzeninden bahsedemeyiz. Ancak yazar, pazar sistemine bağlı sömürge sisteminden öte İmparatorluğun 19. yüzyılın sonundaki Afrika siyasetini ele alarak Berlin Konferansı'ndaki paylaşım masasında bulunan Osmanlıların anlaşma hükümleri çerçevesine göre Libya hinterlandındaki toprak yayılmacılığına bağlı emperyal düşüncüyü açıklıyor. Sınırları çizilmiş sömürge ve emperyal kalıbının içerisine Osmanlı'yı atmadan aslında kişiye özel tarif yapıyor. Yani emperyalizmi bir kategori değil, uyarlanabilir bir süreç olarak resmediyor. Osmanlı'nın emperyalist yayılmasını genişleme isteği olarak değil, Avrupa sömürgeciliği içerisinde var olmanın şartı olarakkoşuyor.

İmparatorluk gücünün sınırlara pazarlıklarla yayılması, Senusiler gibi yerel güçlerle ittifak yaparak ve onları askeri teçhizatla donatıp büyük güçlere bu ittifak ağıyla direnen imparatorluğun Afrika siyasetini ele alan kitapta şüphesiz giriş kısmı fazlasıyla ilgi çekici. 19. yüzyılın sonundan başlayarak büyük bir çatışmaya dönüşen *Afrika Talanı* içinde imparatorluğu, hem fail ve hem de maktul olarak tasarlayan Minawi, Avrupa dengesinin bozulmadan Osmanlı'nın paylaşılması yani Şark meselesinde, masada ameliyat edilmeyi bekleyen Osmanlı tezine karşı çıkarak, direnen ve stratejik hamleler yapan bir İmparatorluk resmediyor. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ağır darbe alan ve bir imparatorluk olarak bile sayılmama düşüncesinin belirdiği Osmanlıların, 1884-1885 Berlin Konferansı ya da diğer bilinen adıyla Kongo Konferansı'yla Avrupa sahnesine geri dönerek emperyal bir devlet aygıtı yaratmaya çalıştığını iddia ediyor.

Bu konferans, Afrika paylaşımını çatışmasız olarak gerçekleştirmek için toplanmış büyük devletlerden müteşekkildi.

Osmanlı'nın buradaki varlığı Minawi için, emperyal paylaşımında fail olmak ve bu faillikle emperyalilerin hışmına uğramaktan korunmaktı. Bu konferansta imzalanan akid, Avrupa güçlerine 1885'ten önce ele geçirdikleri Afrika toprakları üzerine hak tanıyor ve ileride göreceğimiz hinterland kavramıyla daha fazlasını veriyordu. Osmanlılar için Libya bölgesinin sahibi olmak hinterland kavramıyla daha güneye inerek Çad Gölü ve Doğu Sahra bölgelerinin sahibi olmak demektir ve bütün kıyamet burada kopacak, elçiler, nazırlar, sadrazam ve hatta sultan aktif politika takip ederek kendi *nüfuz alanları* olarak gördükleri bölge için mücadele edecekti.

Eseri kısım kısım ele aldığımızda; giriş, altı bölüm ve sonuç olarak tasarlanıyor. İlk bölümünde bölgenin tarihi coğrafyasına giriş yaparak Osmanlı Libya'sı, Doğu Sahra ve Orta Afrika Sultanlıkları hakkında bilgiler veren yazar aslında Trablusgarp eyaletinin karmaşıklığına ışık tutuyor. Merkezden uzak ve hükmedilemeyen coğrafyadaki otoritenin pamuk ipliğine bağlı oluşu ve 19. yüzyıl sonrası merkezin denetim çabaları ile yine aynı yüzyıl ortaya çıkan Senusi tarikatı yazarın konuları arasında. Bölgedeki birçok tarikatın içerisinde çıkıp onları yutarak büyüyen Senusilerin büyüklüğü ve Osmanlı yöneticileri ile yakınlaşmasına giden süreçte neler olduğu ve iş birliğinin ittifaka dönüşmesi ise bölümün konusunu teşkil edecektir. Minawi kendisini Osmanlı merkezi yönetim ile Senusiler arasındaki ilişkinin emperyal devlet ile sınırlarındaki yerel yöneticiler arasındaki alışılmış ilişkiye benzemediğini öne süren ilk tarihçi olduğunu iddia ediyor. (s.45-72)

Yazar ikinci bölümde Osmanlıların nüfuz alanı olarak gördükleri coğrafya için Berlin Konferans maddelerine dayanarak nasıl mücadele ettiğini anlatıyor. Hinterland Doktrini denilen 34. Madde kıyıda yerleşim kurmuş güce ihtiyaç halinde eğer başka bir güç tarafından işgal edilmemişse yayılma hakkı veriyordu. *Efektif İşgal* kavramıyla anılan 35. Madde ise işgalin yasal olarak tanımlanmasını değiştiriyordu. Öyle ki geçmiş işgallerde görülen bölgelerin keşfi, bulunması ve haritalandırılması yeterli görülüyor, efektif bir keşif olması için projelendirilme ve uluslar topluluğu tarafından tanınması gerekiyordu. Afrika'nın paylaşılması için 14 devlet imzası olduğu Berlin Konferansı'nda Osmanlıların da olması ve 34 ile 35. Maddelerin gereklerini yerine getirip bölgedeki hakimiyetini sağlama almak için mücadele etmesi yazara göre yeni türden emperyalizm mücadelesine katılımını gösteriyordu. Bu maddelerin gerekliliklerini yerine getirmek isteyen imparatorluk yerel güç olarak bölgede belli bir güç tesis eden Senusilerle ortaklık tesis edecek ve çıkarlarını kesişmesiyle bölgede Osmanlı hâkimiyeti tesis olacaktı. Bu iş için görevli olan ise Berlin Konferansı'nın hemen ardından 1885 yılında bölgeye ziyaret gerçekleştiren Sadık Azmzade'dir. (s.73-96) Her ne kadar Berlin'de imzalan bir anlaşma olsa bile uluslararası hukuk güçlü olanın lehine işleyecekti.

Yazar üçüncü bölümü 19. yüzyılın sonundaki imparatorluklar arası yoğun rekabete ve İstanbul'un bölgenin kaderiyle ilgili görüşmelerin dışında bırakılmasına ayırıyor. İngiliz-Fransız görüşmeleri, Afrika paylaşımı, İtalya'nın paylaşım alanına dâhil oluşu ve tüm bu karmaşa içerisinde Minawi, 1884 yılında atılan imzaların aksine hareket eden büyük güçlerin diplomasî yalanını ortaya çıkarıyor.

1884-1894 yılları içinde Osmanlı'nın kendi nüfuz alanı olarak gördüğü Libya hinterlandındaki hakimiyeti sahada büyük güçler tarafından tanınmamış ve işgal girişimlerine karşı Osmanlı'nın protestoları görmezden gelinmiş ve sırtı sıvazlanarak inkar diplomasîsi yürütülmüştü. Ne yazık ki çağdaş diplomatik meselelerde

Batı'nın inkâr diplomasisiyle müttefikleri aleyhine iş yapması Türk okuyucular için yabancı olmasa gerek. Berlin Konferansı'na imza atan 14 devlet aslında Afrika konusunda rakip değil müttefikti ancak sahaya farklı yansımıştı. (s.97-120)

Dördüncü bölümde, 1894 yılında başlanan dışlanmayla artık Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılma düşünden toprakları koruma stratejisine geçtiğini ifade eden yazar, Osmanlı'nın kendini yeniden tanımlama olarak gördüğü yayılcılığının bitişini bu bölümde açıklıyor. İngiltere-Fransa çekişmesinden doğan ve Faşoda Krizi olarak adlandırılan Afrika yayılcılığının savaş durumuna gelme hali, iki devlet arasında Orta Afrika'nın paylaşılmasıyla sonuçlandı. Osmanlıların Libya hinterlandı olarak gördüğü ve kendi toprak havzası olarak tahkim etmeye çalıştığı bölgeyi Fransızlara veren anlaşma, Osmanlılar için Afrika yayılcılığında son demektir. Yazar, imparatorluğun Orta Afrika'daki haklarından vazgeçmek zorunda kalması ve kıyıda ki mevcut topraklarını nasıl koruyacağını planladığını öne sürerek, Osmanlı basınının Afrika'daki gelişmelere olan ilgisini, merkezin konsoloslara gönderdiği direniş emirlerini ve yine merkezin Libya'ya telgraf hat önerisiyle 35. Maddeyi temsil eden efektif işgali uygulama yani aslında direniş tanımını bu açıdan değerlendiriyor.

Orta Afrika'dan Hicaz'a geçtiğimiz beşinci bölüm itibariyle kırılğan durumdaki Arap sınırlarında gücü arttırarak telgraf üzerinden oluşturulan merkeze bağlanma, güç, kendini yeniden yaratma anlatısına yer veriyor. Öyle ki denetim ve yönetim için iletişimin şart olduğu hükmetme siyasetinde, İstanbul bölgeyi elinde tutmak için telgraf projesine odaklanarak hatların kurulumunda bağımsız olmak için direnmiştir. İstanbul'un telgraf inşasında ve kullanılacak dilde Türkçe'yi seçerek postaların hiçbir surette okunmamasına önem göstermesini ve hatların sadece kendi kullanımında olmasını İmparatorluğun dış politikada kendini yeniden yaratması olarak görüyor. (s.146) Öyle ki, *“dünyanın en büyük telgraf şirketini reddederek kendi otoritesini kurmaya kesin kararlıydı.”* Ancak teknolojik imkanlar ve 1882 Mısır'ın işgalinin getirdiği olumsuz süreçler Osmanlı'yı mecburi yabancı teknik danışmalığa dayandırmak zorunda bırakmıştır. Minawi'nin bu bölümde ortaya koyduğu; II. Abdülhamid yönetiminin, Berlin Konferansı'nın ardından katıldığı *Afrika Talanı*'ndan 1900 itibariyle dışlanmasıyla Arap sınırlarında direnmek için kendi topraklarına telgraf çekmek isteyen ve bunu kendi kullanımında bağımsız yapmak isteyen imparatorluk anlatısı sunarak Avrupa emperyalizmine karşı duruşunu simgeliyor.

Altıncı bölümde II. Abdülhamid yönetiminin Sahra sınırlarında Bedevilerle kurduğu başarılı ortaklığın, Arap sınırlarındaki aşiretlerle kurma konusundaki tereddütlerini ortadan kaldırdığını söyleyen Minawi, imparatorluğun, Afrika ve Arabistan'daki emellerine odaklanırken

“yerel unsurların imparatorluklar arasında rekabette ne derece önemli olduğunun farkına vardığını belirtiyor. Güney sınırları boyunca tamamen yerel gibi duran sorunların küresel sonuçlar doğuracağını kavrayan imparatorluk, Hicaz Çölü gibi yerlerde Osmanlı'nın işleri olan Bedevi sorunlarının rekabetçi sömürgecilik ile nasıl küresel sorunlar haline geçiyordu. (s.163)”

İstanbul'un bedevilerle ilişkilerinde Amzade'nin raporları doğrultusunda işin inceliğini anlayarak ihvan dağıtma stratejisi güden Saray yönetimi, gönderilen ödeneklerin Hicaz valisi ve Mekke emirinin

yolsuzluklarıyla Bedevilere ulaşmaması ve Medine'ye kadar ulaşan başarılı telgraf hattının ardından gelen hüsrana ışık tutuyor. Medine-Mekke arasında sorun olarak görülen Bedevilere karşı belirlenen çözüm stratejilerinin uygulanamaması, onlara gönderilen ihsanların vali ve emirin yolsuzluğu ile bu iki yöneticinin cebine girmesi, telgrafların elektromanyetik akımından etkilenen develerin tuhaf davranışları gibi karmaşık sorunlar İstanbul'un küresel rekabet açısından büyük projesine yerel, önemsiz gibi görünen sebeplerle işler karmakarışık olacaktı.

Kitabın son bölümünde II. Abdülhamid'in Batı sömürgeciliği karşısında aktif direniş ve egemenliği sürdürmek için yerel güçlerle yapılan pazarlık ve anlaşmaların vilayet yöneticileri tarafından içselleştirilmediğini ve İmparatorluk merkezinin grand stratejisi ile vilayet yöneticilerinin kişisel hırslarının çakışmasının telgraf ve demiryolu projesini Mekke'ye ulaşmaması olarak görüyor. (s.193) Yerel sorunların küresele etkisiyle imparatorluğun kendini yeniden yaratma girişimi başarısız olsa da, Abdülhamid'in bu yeniden canlanma ve aktif dış politika siyasetinin can alıcı olduğu söyleyen Minawi için Osmanlı İmparatorluğu hala yenilikçi ve Büyük Güçler'e direnecek yetenekteydi.

Londra, Paris ve Roma gibi emperyal karar verici merkezlerin ve onların karşısında yer alan İstanbul'un siyaset ve reflekslerinin izlerini süren yazar, bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'na biçilen rolün kabul görmeyerek II. Abdülhamid'in kendi konum ve siyasetini güney sınırlarında nasıl kendi isteğine göre yaratma çabasını açıklıyor. Minawi, Sadık Azmzade üzerine başladığı biyografi çalışmasında küresel bir siyasetin içine düşeceğinin farkında olmadığını söyler. Abdülhamid döneminde imparatorluğun işleyişini yeniden düşünmemizi sağlayacak çalışmanın ele alınış süreci aslında Tarih'in ne olduğu ve derinliği ile alakalı çok cezbedici bir sonuç. Ön kabul ya da reddiniz olmadan karşınıza çıkan olgulardan bir sentez oluşturmak. Minawi'nin eserini önemli kılan Türk literatürü için alışılmış kalıpların dışında farklı bir Hamidiye dönemi anlatısı çizmesi. *“Osmanlı İmparatorluğu gibi kıtalararası bir imparatorlukta emperyal stratejiyi incelemek için imparatorluk ötesi bir yaklaşım gerekmektedir”* diyen yazar, yeni araştırmacılara uyarılarda bulunuyor.

Kendisini daha kitabın ilk satılarında *derin ve kopmayacak duygularla bağladığı Türkiye'nin* imparatorluk siyasetini ele aldığı çalışmasında arşiv kaynaklarının zenginliği öne çıkıyor. Türk ve İngiliz arşivlerinin yanında Bulgaristan'daki Osmanlı evrakını inceleyen Minawi'nin çalışması İstanbul, Beyrut, Washington, Şam gazetelerinden faydalanmasının yanında külliyyatlı ikincil kaynak kullanımıyla küresel anlatının gereklerini yerine fazlasıyla getiriyor.